

PAPER DETAILS

TITLE: Osmanli Dönemi Hâsiye Yazan Bosnali Bazi Müfessirler Üzerine-II 1463-1878

AUTHORS: Ekrem GÜLSEN

PAGES: 1-14

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1023120>

SIYASET, EKONOMİ ve YÖNETİM
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

RESEARCH JOURNAL OF
POLITICS, ECONOMICS AND MANAGEMENT

July 2017, Vol:5, Issue:3

Temmuz 2017, Cilt:5,
Sayı:3

P-ISSN: 2147-6071

E-ISSN: 2147-7035

Journal homepage: www.siyasetekonomiyonetim.org

Osmanlı Dönemi Hâşiye Yazan Bosnalı Bazı Müfessirler Üzerine-II (1463-1878)¹

Evaluation on some Bosnian Commentators Wrote Gloss in Ottoman Period-II (1463-1878)

Yrd. Doç. Dr. Ekrem GÜLŞEN

Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, egulsen@sakarya.edu.tr

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Geliş 30 Haziran 2017
Düzeltilme Geliş 23 Temmuz 2017
Kabul 24 Temmuz 2017

Anahtar Kelimeler:

Osmanlı, Tefsir, Bosna-Hersek, Hâşiye,
Müfessir, Zemahşeri, Beyzâvi,
Ebussuûd.

© 2017 PESA Tüm hakları saklıdır

ÖZET

Bir eserin anlaşılması zor olan kısımlarını açıklamak maksadıyla kaleme alınan kitap (Demirci: s. 82), şeklinde tanımlanan hâşiye edebiyatı/literatürü, VI/XII. yüzyılın başlarından başlayarak zamanımıza kadar İslâm dünyasının hemen her yerinde pek çok ilim ehli zevat tarafından, tefsirlerin anlaşılmasını, muğlak, müşkil vb. yerlerine tam, eksik, süre, âyet, dibâce ve hâşiyetül'-hâşiye türü eserler kaleme alınmıştır. Bu geleneği devam ettirenlerden biri de Bosna-Hersek kökenli müfessirlerdir. Bu müfessirlerden dördü, zikri geçen türler çerçevesinde Zemahşeri'nin Keşşâf'ına, Kadi Beyzâvi'nin Envârü't-tenzîl'ine ve Ebussuûd'un İrşâd'ına hâşiye ve talikalar kaleme almışlardır. Bu çalışmada, bu yazarlar ve eserleri ele alınmaktadır.

ARTICLE INFO

Article History:

Received 30 June 2017
Received in revised form 23 July 2017
Accepted 24 July 2017

Keywords:

Ottoman, Commentary, Bosnia, Gloss,
Zemahşeri, Beyzâvi, Ebussuûd.

© 2017 PESA All rights reserved

ABSTRACT

Gloss literature, which is defined as a literature written for the purpose of explaining difficult parts of a work and making it more understandable, is used by many scholars who have written full or partial gloss on a sura, a verse, or on an incomprehensible and ambiguous parts of the work, starting from the beginning of the VI/XII. century until the present day almost every part of the Islamic world. Some of those commentators continues in this tradition are Bosnia origin. Four of these commentators have been written such glosses on Zemahşeri's Keşşaf, Kadi Beyzâvi's Envârü't-tenzîl and Ebussuûd's İrşâd. In this study, these authors and their works are evaluated.

GİRİŞ

¹ Bu makale, şu uluslararası sempozyumda sunulan tebliğin genişletilmiş şeklidir: International Congress on Political, Economic and Social Studies (ICPESS) 19-22 May, 2017-Sarajevo/BOSNIA HERZEGOVİNA.

Bosnalı âlimlerin pek çoğunun eğitim aldığı Gâzî Hüsrev Bey Külliyesinin kurucusu Hüsrev Bey, II. Bayezit'in damadı Ferhad Bey'in oğludur. Annesi Selçuk Sultanıdır. Mehmed Süreyya onun Nasuh Bey'in oğlu olduğunu söylemektedir (Süreyya: II, 272). Hüsrev Bey, 885/1480'de Serez'de doğmuştur. Tahsili ve hayatının ilk dönemleri hakkındaki bilgiler çok yetersiz ve karmaşıktır (Okıç: XIII, 453). Hüsrev Bey, ilk olarak dayısı Şeyhzâde Mehmed Bey, Kefe sancak beyi iken onun elçisi olarak Moskova'da, ardından Semendire ve üç defa da Bosna sancak beyliğinde bulunmuştur. Bu görevde toplam on yedi yıl kalmıştır. Bosna valisi iken 948/1541'de vefat etmiş ve kendi adını taşıyan Gâzî Hüsrev Bey camisinin haziresine defnedilmiştir (Okıç: "Gâzî Hüsrev Bey ve Onun Saraybosna'daki Camii, s. 463). Hiç çocuğu bulunmayan Gâzî Hüsrev Bey'in Neslişah Sultan adında bir kardeşinin olduğu zikredilmektedir (Hadzimuliç: III, 49).

Gâzî Hüsrev Bey, yoğun fetih ve gaza faaliyetleri yanında Saraybosna ve çevresinin İslamlaşmasında çok önemli rolü olan dinî, ticarî ve kültürel tesisler yaptırmıştır. Bundan ötürü Saraybosna'nın ilk kurucusu İsâ Bey, ikincisi kurucusu Gâzî Hüsrev Bey gösterilmektedir (Okıç: XIII, 454). Kendi adını taşıyan külliyesi ise Kanûnî döneminde 937/1530-31'da yapılmıştır. Vakfiyenin idaresiyle Hüsrev Bey'in kethüdası Murad Bey (ö.952/1545-46) ve ardından onun neslinden gelenler görevlendirilmiştir. Bosna'nın bu en önemli külliyesi ülkenin 1878'deki Avusturya işgaline kadar tabii hâlîye kalmış, daha sonra aslına uymayan çok çirkin ve yeni ilaveler yapılmıştır. Tito idaresini zararsız atlatan külliye, 1992 yılındaki Sırp saldırıları sırasında yanmış ve yakılmıştır (Okıç: XIII, 454; Eyice: XIII, 454-458).

Gâzî Hüsrev Bey Külliyesinin zamanımıza kadar ulaşan yapıları arasında; câmi, şadırvan, türbeler, medrese, han, hankâh, hamam, saat kulesi, bedesten muvakkıthâne, misafirhâne, hastahane ve çarşı bulunmaktadır. İmâret, tabhane ve mektepten eser kalmamış, kütüphane ise bazı değişikliklerle hizmet vermektedir (Güler: s. 48).

1537'de tesis edilen kütüphane ilk olarak Kurşunlu Medrese'de faaliyetine başlamıştır (Karçiç: XIII, 458). Kütüphaneye ilk bağışlanan kitaplar 1697'de tahrip olmuşsa da daha sonra satın alınan kitaplar ve bölge kütüphanelerinin buraya nakledilmesiyle zenginleştirilmiştir. Kütüphanede bulunan 50.000'den fazla eserin 20.000'i dini ilimlerle ilgilidir. Boşnak müelliflerin 1878'den bu yana neşrettikleri dergi ve kitaplar da kütüphanede mevcuttur. Ayrıca Osmanlı dönemine ait 4000 belge, 1400 vakfiye, 1552-1852 yıllarını kapsayan şer'i siciller de bulunmaktadır (Güler: s. 62-67).

Yine kütüphanede bulunan Arapça, Türkçe ve Farsça eserlerin katalog çalışmalarının ilk beş cildi yayımlanmış, diğerlerini kataloglama çalışmaları devam etmektedir. Kütüphanede Bosna'nın yetiştirdiği bazı âlimlerin müellif hattı eserlerini de bulmak mümkündür (Karçiç: XIII, 458). 1972'den beri bir dergi de çıkaran kütüphane, hizmetine elan devam etmektedir.

1. Osmanlı Dönemi Hâşiye Yazan Bosnalı Bazı Müfessirler

Biz bu çalışmada, Osmanlı idaresi döneminde yaşayıp da kaynaklarda tespit edebildiğimiz Bosnalı hâşiye yazan bazı tefsir âlimleri, eserleri ve tefsir metotlarını tanıtmaya çalışacağız.²

1.1. Molla Abdülkerim b. Abdullah Efendi (ö.895-99/1489/93)

1.1.1. Hayatı

İlk müfessirimiz, aslen Sırp veya Hırvat asıllı olduğu zikredilen Molla Abdülkerim Efendidir (Danışmend: IV, 565). Osmanlı Sultanı II. Murat'ın emirlerinden Mehmed Ağa'nın himayesinde yetiştiği zikredilir (Hancı: s. 122-123). Doğumu ve hayatı ile alakalı yeterli bilgi bulunmamaktadır. Fatih'in İstanbul'u fethinin ardından Fatih Külliyesi inşa edilinceye kadar kiliseden çevrilen medreselerde, ardından Sahn-ı Seman medreselerinde müderrislik yaptığı zikredilmektedir (İpşirli: XXX, 339). Hocazâde Muslihiddin Efendinin ardından kazaskerlik ve Fahreddin-i Acmi'nin yerine müftülük yaptığı aktarılmaktadır. Sultan Beyazıt zamanında 1493'de vefat etmiştir. Kabri Edirne Sultan Camii yakınında kendisinin yaptırdığı Mektephâne avlusundadır (Hayatı hakkında bkz. Çelebi: I, 191; İsmail Paşa: II, 250; Hancı: s. 122-123).

² Bkz. Tefsiri olanlar, "Osmanlı Dönemi Bosnalı Bazı Müfessirler Üzerine-I (1463-1878)" ismiyle ÇOMÜ., İlahiyat Fakültesi Dergisi 10. sayı, Çanakkale 2017, s. 25-51.

1.1.2. Tefsirle İlgili Eseri

Kaynakların belirttiğine göre çalışmaları arasında *Hâşiye alâ hâşiyeti's-seyyid ale'l-Keşşâf* isimli bir hâşiyetü'l-hâşiye çalışması ve *et-Telvi'h*e yine bir hâşiyesinin olduğu zikredilmektedir (Hancı: s. 123).

İsmâil Paşa, onun bu çalışmanın Seyyid Şerîf Cürçânî'nin *Hâşiye ale'l-Keşşâf*'ına değil, Teftâzânî'nin *Hâşiye ale'l-Kessâf*'ı üzerine yazılmış bir hâşiye olduğundan bahseder (İsmail Paşa: I, 611). Araştırmalarımız neticesinde kütüphane kayıtlarında bu esere rastlayamadık. Molla Abdülkerim Efendi'nin medreselerdeki müderrisliği döneminde bu hâşiyeyi kaleme aldığını tahmin ediyoruz.

1.2. Muhammed b. Mûsâ el-Bosnevî es-Serâî (Allâmek) (ö.1046/1636-37)

1.2.1. Hayatı

İkinci müfessirimiz, Muhammed b. Mûsâ el-Bosnevî es-Serâî'dir. Lakabı ise Allâmek'dir (Hancı: s. 155). Saraybosna Gâzî Hüsrev Bey Medresesi'nde okurken çok zeki ve başarılı olduğundan bu lakabı almıştır. Gerek kendi ifadelerinden gerekse Uşşâkîzâde'nin verdiği bilgilerden Saraybosna'da doğduğu anlaşılmaktadır (Sadak: VI, 306). Doğum tarihi ile alakalı olarak kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak, Bosnalı çağdaş araştırmacılar onun 1595'de Saraybosna'da doğduğunu söylemektedirler (Sadak: VI, 306). Bosnalı olduğundan el-Bosnevî, doğum yerine nispetle de el-Serâyî nisbeleriyle anılmaktadır (Hancı: s. 155).

İlk eğitimini memleketi Saraybosna'da Abdülcil Efendi'den almıştır (Hancı: s. 155). Ardından Saraybosna'daki Gâzî Hüsrev Bey Medresesi'ne kaydolmuştur. Buradaki eğitimine devam ederken İstanbul'da dönemin büyük tefsir âlimlerinden Sahn-ı Semân Medresesi müderrisi Sadreddinzâde Mehmed Emin Şîrvânî'yi işitmiş (ö.1036/1627) (Altıntaş: XXXIV, 208) ve on yedi yaşında iken İstanbul'a gelip, Bosnalı Silâhtar Mustafa Paşa'nın (ö.1050/1641) tekkesine intisap ederek ondan iki yıl ders almıştır (Sadak: VI, 306). Ardından Ganîzâde Mehmed Nâdirî (ö.1036/1627) ile tanışarak derslerine devam etmiştir (Hayatı ve eserleri için bkz. Külekçi: s. 1-16; Uzun: XIII, 355-356). Hatta Ganîzâde, Beyzâvî tefsirine yazdığı hâşiyesini öğrencisi Allâmek'e vererek tashih etmesini istemiş ve değerlendirmelerini kabul etmiştir.³ Allâmek de hocası Ganîzâde ile olan irtibatını vefatına kadar devam ettirmiştir. Bu birliktelik dört⁴ seneyi bulmaktadır (Terziç: s. 130).

Bosnevî memuriyete, 1622'de İstanbul'da müderris olarak başlamış (Sadak: VI, 306), ardından beş yıl sonra 1627'de Hasanbeyzâde Medresesi'ne tayin edilmiştir (Terziç: s. 130). 1630'da Yıldırım Han Medresesi'ne geçmiş, ancak açık sözlü oluşu bazı hoca arkadaşlarını rahatsız etmiş olacak ki 1631'de bu görevinden azledilmiştir (Sadak: VI, 306).

Bu durumda İstanbul'dan ayrılmayı bile düşünen Bosnevî'nin, Beyzâvî tefsirine yazdığı hâşiyenin Kehf sûresinin girişinde, dîni ilimleri tahsil ve araştırma yapmak için uzak beldelerden İstanbul'a geldiğini, medreselerde ehil olmayan insanların müderrislik makamını işgal ettiklerini, bunların arasında çok azının doğru ve samimi olduğunu (Terziç: s. 130) belirterek bu üzüntüsünü dile getirmektedir.

Bosnevî, 1632 senesinde Üsküdar'daki Mihrimah Sultan Medresesi'nde müderrislik görevine yeniden başlamıştır. Bundan kısa süre sonra da 1633'te, devrin en yüksek dereceli öğretim müesseselerinden olan Sahn-ı Semân medreselerinden birine müderris tayin edilmiştir (Sadak: VI, 306).

1634'de ilmi ve âlimleri seven IV. Murad'ın Revan Seferi münasebetiyle Fetih sûresine yazdığı tefsirini (Terziç: s. 131), dönüşünde kendisini Halep kadısı tayin etmesi ümidiyle sultana verilmek üzere hazırlamıştır. Bunu müteakiben Silâhtar Mustafa Paşa'nın da tavsiyesi üzerine 1634 yılında Halep'e kâdilkudât makamına getirilmiştir (Sadak: VI, 306).

Halep'teki kadılık görevinin yanında Molla Câmî'nin *el-Kâfiye*'sine yazdığı şerhi ve bu şerh üzerine yazılmış hâşiyeleri okutmuştur. Bosnevî'nin bu dersleri çok ilgi görmüş, derslerdeki şöhreti şâirlerin şiirlerine dahi konu yapılmıştır. Ancak, romatizma rahatsızlığı sebebiyle bu görevinde fazla kalamayan Bosnevî, yerine vekil bırakarak İstanbul'a geri dönmüştür (Sadak: VI, 306).

³ Ganîzâde'nin Beyzâvî tefsirine yazdığı hâşiye için bkz. Süleymaniye Ktp. Fatih bölümü nr. 564.

⁴ Muhammed b. Musa Bosnevî, *Fethi sûresi tefsiri*, Süleymaniye Ktp. İbrahim Efendi nr. 137, vr. 4b.

İstanbul'a dönüşünde Rumelihisarı'nda ikamete mecbur edildiğini öğrenmiştir. İstanbul kadılığına tayininden üç gün sonra da 1046/1636'da vefat etmiştir (Terziç: s. 131). Kabri Rumelihisarı'ndadır (Sadak: VI, 306; Bilmen: II, 692).

Muasırlarından, *Hulâsatü'l-eser*'in yazarı Muhibbî onun hakkında şöyle demektedir: "Allâmek lakabı ile meşhur Muhammed el-Bosnevî Halep baş kadısı, âlim ve zâhid bir zattır". Bir başka muasırı olan Sa'd da (ö.1036/1627) onun için, "ilim dağlarından birisiydi", demektedir (el-Muhibbî: IV, 303).

1.2.2. Eserleri

Daha çok şerh ve hâşiye türünde eserler kaleme alan Allâmek, tefsir, nahiv, belagat, mantık vb. alanlarda arkasında on altı çalışma bırakmıştır. Çalışmaların tamamı Arapça yazılmıştır. Bunlardan yedi adedi tefsirle alakalıdır. Şimdi bunların tafsilatına geçelim:

1.2.2.1. Tefsir'e Dâir Olanlar

a. *Hâşiye alâ Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*

Bosnalı Muhammed Hancı'ye göre eserin, Mısır Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye Ktp. tefsir bölümü 341'da bir nüshası bulunmaktadır (Hancıç: s. 157; Terziç: s. 132). Keza, Süleymaniye Ktp. Şehit Ali Paşa 235/1 ve 236/1 (Bakara-Mâide, A'râf, Fetih sûreleri), Damat İbrahim Paşa 217 (Fâtîha-En'âm, Kehf ve Nebe' sûreleri), Nazif Paşa 150/1, Kılıç Ali Paşa 149 (Fâtîha'dan En'âm sûresine kadar), Kayseri Râşid Efendi Ktp. 48'de ve Hacı Selim Ağa Ktp. 111'de birer nüshası bulunmaktadır.

Arapça yapılan çalışma, Muhammed Bosnevî'nin Beyzâvî'ye âit *Envârü't-tenzîl*e yazdığı hâşiyedir. Bizim tanıtacağımız nüsha Damat İbrahim Paşa 217'de bulunmaktadır. Fâtîha-En'âm, Kehf ve Nebe' sûrelerinin hâşiyesini içermektedir ve 253 varaktır. Kâtip Çelebi'nin (Hancıç: s. 157; Tahir: I, 360; Zirikli: VII, 119) de ifade ettiği gibi, الحمد لله الذي فضل بفضل العالمين على الجاهلين sözleriyle başlayan ve 275x170 ve 175x85 mm. ölçülerinde olan yazmanın, sayfa kenarları cetvelsizdir. 25 satır ve orta genişlikte olan kenar boşluklarında çok az açıklamalar bulunmaktadır. Çalışmada iyi okunabilen talik yazı, ince bir uç ve siyah mürekkep kullanılmıştır. Eserde, Beyzâvî'nin sözlerine işaret sadedinde هذه حاشية البيضاوي للسنوي الشهير بعلمك، وله حاشية على الجامي. كوزحصاري مرحوم سليمان أفندي أوغلو نكدر، بيع الخوشه أمانتدر، ولكن بعده شراء صحيح إيله ملكي.....أولمشر، فحمدا له تعالى، وأنا الفقير إلى kaydı bulunmaktadır. هذه حاشية البيضاوي للسنوي الشهير بعلمك، وله حاشية على الجامي. كوزحصاري مرحوم سليمان أفندي أوغلو نكدر، بيع الخوشه أمانتدر، ولكن بعده شراء صحيح إيله ملكي.....أولمشر، فحمدا له تعالى، وأنا الفقير إلى kaydı bulunmaktadır.

Başı: الحمد لله الذي فضل بفضل العالمين على الجاهلين، وجعل لهم أذواقا ومزايا لا يدركها أبصار الغافلين، والصلاة على سيدنا المعجز بسورة المبعوث من بين عدنان، ونبينا محمد المصطفى للهداية إلى طريق الجنان، وعلى أله الجامعين للكمالات الإنسانية، وأصحابه أصحاب النفوس القدسية وبعد، فيقول العبد الضعيف الفقير إلى رحمة ربه القوي، أقل الناس وأحقهم محمد بن موسى السنوي، لما تشرفت بتدريس العلامة القاضي، وشاهدت

اجتماع بعض الخواطر بقضاء النظر الماضي.....ولا شيء عندي في حواشي هذا التفسير، والله الهادي وعليه توكلتي واعتمادتي، قو له: وعلى جملة معانيه من الحكم النظرية، والأحكام العلمية، لما كانت الحكمة الجامعة بينهما العلم بأحوال أعيان الموجودات.....

Sonu: وقيل لما احتقر إبليس آدم حيث قال: خلقتني من نار و خلقتني من طين، ودار درجات المخلوق من التراب تمنى أن يكون ما احتقر وهو: Sonu:

مذكور في الكشف وكأنه إنما تركه تحاشيا في تخصيص الكافر بإبليس من غير ما يوجبه. يقول العبد الفقير المحتاج إلى رحمة ربه القوي أقل خلق الله محمد بن موسى السنوي.

Ferağ kaydı: وقع الشروع والإتمام في شهر الله المحرم لسنة اثنتين وثلاثين وألف من هجرة خير الأنام عليه أفضل الصلاة وأكمل السلام.

Metod ve muhtevasına gelince: Allâmek bu hâşiyede, Beyzâvî'nin meşhur tefsiri *Envârü't-tenzîl*'in bütün kelimelerini şerh etmemiştir. Tefsiri okuyanlar ve bilenler için açıklama yapılmasını zarûri gördüğü bazı kelime veya ibarelere, bazen bir kelime bazen birkaç kelime bazen daha fazla, müphem bulduğu metnin tamamını vermeden açıklamalar (ta'liga) yapmaktadır. Bazen de çalışmada Beyzâvî'nin sözü ile Bosnevî'nin açıklamaları birbirine karışmaktadır. Bu da Beyzâvî tefsirini okumayanlar ve tanımayanlar için ilk bakışta hâşiyenin anlaşılması zor ve girift ibarelerle yazılmış olduğu izlenimini vermektedir.

قوله: وعلى جملة معانيه من الحكم النظرية، Beyzâvî'nin ilk sözü, Muhammed Bosnevî'nin şerhte açıklamasını yaptığı, ifadesidir.⁵

Bu açıklamada Bosnevî, beşer takatine göre ilimleri ikiye ayırmaktadır. İlkini ilâhî, riyâzî ve tabîi ilimler şeklinde belirttikten sonra diğerini ahlak, ev idaresi ve şehir siyâseti olarak vermektedir. Arkasından gramere/nahiv dâir açıklamalara geçmektedir. Üçüncü ta'likada müellif, seba'mesâninin Kur'ân veya yedi uzun sûre manasına gelebileceğini Nesâî'den naklettiği bir hadise dayandırmaktadır. Bu minvalde devam eden çalışmasında müellif nahiv, belağat, kıraat, ıstikak, fikhî meseleler ve diğer izaha muhtaç ibareleri beyana çalışmışmıştır. Keşşâf ve Beyzâvî'nin tahlillerinde kapalı, zayıf veya hatalı gördüğü yerleri “بخلاف صاب الكشف”, “كما أفصح عنه صاب الكشف” veya “هذا هو الوجه الذي ذكره صاب الكشف” kelimeleriyle başlayan ifadelerle tashih etmiştir (Bosnevî: Hâşiye alâ Envârî't-tenzîl, vr. 1a).

Çalışmada, kelime ve i'rap tahlillerine daha fazla yer verilerek müphem yerler açıklanmaktadır. Çalışmada beyânî tefsir metodu hâkim olmakla birlikte, rivâyet ve dirâyet metodu birlikte kullanılmıştır. Allâmek çalışmasında, daha çok Zemahşerî'nin *Keşşâfı* ile Kazvî'nin *Keşf*inden yararlanmıştır. Ayrıca İbn Hâcîp, Râgîp el-İsfehânî, Seyyid Şerîf el-Cürcânî ve Sa'deddîn et-Teftâzânî de onun yararlandığı kaynaklar arasındadır (Bosnevî: Hâşiye alâ Envârî't-tenzîl, vr. 10.a).

b. *Hâşiye alâ tefsîri sûreti'l-Kehf*

Muhammed Bosnevî'nin müstakil bir Kehf sûresi hâşiyesi olarak gösterilen bu çalışma aslında, Beyzâvî tefsirinin Kehf sûresiyle ilgili bölüme yazılan hâşiyedir. Allâmek bu eserini, 1627 yılında arkadaşlarının hasediyle tedristen men edildiğinde, yeniden görevine iade eder ümidiyle IV Murad'a ithafen 27 günde yazmıştır. Eserin Belgrad Üniversitesi Svetozar Markovic Ktp. 43626 numarada 1'den 112 varaka kadar, Mısır Dârü'l-kütübî'l-Mısıriyye Ktp. tefsir bölümünde 341'de ise 251'den 321'e kadar birer nüshasının bulunduğu zikredilmektedir (Terziç: s. 130-133). Ayrıca Süleymaniye Ktp. Şehit Ali Paşa 2741/6'de ve Ayasofya 359/2'de yine birer nüshası mevcuttur.

c. *Tefsîru sûreti'l-Feth*

Allâmek bu çalışmasını, IV Murad'ın Revan seferi münasebeti ve kendisini Halep mollası tayin etmesi ümidiyle hazırlamıştır (Sadak: VI, 306). Yazma olan çalışmanın Saraybosna Gazî Hüsrev Bey Ktp. 1318 numarada mukaddimeden bir ve ikinci sayfaları, Süleymaniye Ktp. Esat Efendi 108/2, Âtîf Efendi Ktp. 184 ve Şehit Ali Paşa 2741/6'da birer nüshası bulunmaktadır.⁶

Tanıttığımız Şehit Ali Paşa nüshası toplam 52 varaktır. 201x138, 140x82 mm. ebadında, sayfa kenarları cetvelsizdir. 19 satırdan ibaret ve kenar boşluklarında çok az açıklamalar bulunmaktadır. Eser okunaklı nesih hatla ve kalın bir uç ve siyah mürekkeple yazılmıştır. Âyetler, وَيَعُدُّ vb. kelimeler ve bazı cümlelerin altı kırmızı mürekkeple çizilmiştir. Numarasız ilk varakta تفسیر آخر لسورة الفتح للمولى محمد بن kaydı mevcuttur.

Başı: نحمدك اللهم على ما فتحت لنا معرفة كتابك القديم، وهديتنا إلى حقائق الفرقان الكريم ودقائق القرآن العظيم، ونصلي على من بشرته

بقولك: "أَنَا فَتَحْتُ لَكَ فَتْحًا مُبِينًا".....ويعد: فيقول أقل عبد الله المتمسك بلطفه القوي الفقير الحقير محمد بن موسى البسنوي.... أن حضرة

السلطان الأعظم.....مراد خان بن السلطان أحمد خان.....ولى ملوك العرب والعجم والروم....

Sonu: أحمد على التوفيق للإتمام وأسأله أن يفتح لي خير الأبواب.

Ferağ kaydı: وقع البدء في أواسط ذي القعدة الشريفة، الختم في أول شهر الله المحرم لسنة أربع وأربعين وألف من هجرة خير الأنعام، عليه

أفضل الصلوة وأكمل السلام، والحمد لله وحده وصلى الله على من لا نبي بعده.

Eser, Sultan IV. Murad'ın Revan (Erivan) seferine çıkarken, duâ etmek ve gece-gündüz Feth sûresi

⁵ Muhammed Bosnevî, *Hâşiye alâ Envârî't-tenzîl ve esrârî't-te'vîl*, Süleymanî Ktp. Damat İbrahim Paşa 217, vr. 1a.

⁶ Allâmek'in Feth sûresi tefsiri hakkında, *DEÜİF. Tefsir Bölümü'nde*, Levent Şeker *Muhammed Bosnevî'nin Feth Sûresi Edisyon Kritiği* (2013), isimli yüksek lisans tezi hazırlamıştır. Tezi görme imkânımız olmadı.

okumakla görevlendirdiği Allâmek tarafından, Sultan'ın zaferle dönüşünde kendisini Halep kadısı ataması ümidi ve Sultana hediye etmek üzere hazırlanmıştır. Yine dönemdeki insanların bu sûreye attıkları önem, muasır Sadreddinzâde Şîrvânî'nin bu sûreye yazdığı tefsirindeki bazı hatalar da böyle bir çalışmanın yapılmasını zorunlu kılmıştır. Allâmek girişte, on yedi yaşında ilim yolculuğuna çıktığını, sıkıntılı günlerden sonra ülkesine dönmek üzere iken Ganizâde ile tanışıp kendisine dört sene mülâzemette bulunduğunu, bu esnada onun Beyzâvî üzerine yazdığı hâşiyesini başından sonuna kadar okuyup tashih ettiğini, dönemin sultanının kendisini müderrisler halkasına dâhil ettiğini zikretmektedir (Bosnevî: Tefsîru sûreti'l-feth, vr. 2b).

Allâmek çalışmasına, سورة الفتح آياتها تسع وعشرون cümlesiyle başlamaktadır. Eserin girişinde sûrenin iniş yeri, nüzûl sebebi, Mekki-Medeni kavramları, fıkıh imamlarının görüşleri de katılarak besmelenin Fatiha'dan ve her sûrenin evvelinde müstakil bir âyet olup olmadığı, tartışılmıştır (Bosnevî: Tefsîru sûreti'l-feth, vr. 3ab).

Sûrenin tefsiri ise إنا فتحنا لك فتحا مبينا kavliyle başlamaktadır. Esere dirâyet metodu hâkim olmakla birlikte, kısa rivâyetlere de yer verilmiştir (Bosnevî: Tefsîru sûreti'l-feth, vr. 8ab). Genellikle nahiv, sarf, belağat ve bazı kelimelerin iştikakı ve kıraat vecihleri üzerinde durulmaktadır. Müellifin, nakilde bulunduğu bazı müfessirleri zaman zaman tenkit ettiği görülmektedir. Zemahşerî, Sadreddinzâde Şîrvânî, Beyzâvî ve Ebussuûd, müfessirin en çok yararlandığı kaynaklar arasındadır.

d. Hâşiye alâ tefsiri sûreti'n-Nebe

Muhammed Bosnevî'nin yine müstakil bir Nebe sûresi hâşiyesi olarak gösterilen bu çalışma da onun Beyzâvî tefsirinin Nebe sûresiyle alakalı bölüme yazdığı hâşiyedir. Allâmek bu çalışmasını 1622'de Muharrem ayında tamamlamıştır. Belgrad Üniversitesi Svetozar Markovic Ktp. 43626 numarada 114'den 142 varaka kadar, Mısır Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye Ktp. tefsir bölümü 341'de 222'den 251'e kadar, birer nüshasının bulunduğu zikredilmektedir (Terziç: s. 133). Yine Damat İbrahim Paşa 217'de bir nüshası mevcuttur.

e. Tefsîru sûreti'l-Fâtiha (el-Hâdî) ve'l-Bakara

İstanbul Üniversitesi Ktp. 563'de (Fâtiha ve Bakara) ve Süleymaniye Ktp. Bağdatlı Vehbi Efendi 2096/1'de (Fâtiha) birer nüshası bulunmaktadır. Yine Kaliforniya Üniversitesi Ktp. 40, 36, 898 numaralarda birer nüshası mevcuttur (Tahir: I. 260-261; Bilmen: II, 692-693; Zirikli: VII, 119; Sadak: VI, 306). Çalışmanın tamamı 37 varaktır. İlk dokuz varak, el-Hâdî adıyla bilinen Fâtiha sûresinin tefsiridir. Diğer varaklar ise Bakara sûresinin yetmiş üçüncü âyetine kadar yapılmış tefsiridir.

Biz, Bağdatlı Vehbi Efendi 2096/1'da bulunan, Fâtiha sûresinin tefsirine dâir bir risâle olan ve el-Hâdî adıyla anılan nüshayı tanıtacağız. Tamamı yedi varak, 248x137 ve 182x85 mm. ebadında olan yazmanın, sayfa kenarları kırmızı mürekkepli cetvelle çizilmiştir. 29 satır ve çok geniş olmayan kenar boşluklarında çok az açıklama ve bazı sayfalarda vakıf mührü bulunmaktadır. Okunaklı talik bir yazıyla yazılmış çalışmada, ince bir uç ve siyah mürekkep kullanılmıştır. Âyetlerin üzeri kırmızı mürekkeple çizilmiştir. Numarasız ikinci varakta vakıf mührü mevcuttur.

Başı: الحمد ثم الحمد لك يا من هدي خلص العباد إلى معرفة أبلغ الكلام بالتوفيق لمطالعة كتب التفسير،.....يدعوكم أضعف العبيد أقل الناس محمد بن موسى السنوسي، عامله الله له بلطفه القوي إلى تفسيره المنوي تسميته بالهادي.....

Sonu: وعند الشافعي يجهر بها، وعن وائل بن حجر أن النبي صلى الله عليه وسلم كان إذا قرأ ولا الضالين قال آمين، و رفع بها صوته.....

Çalışmada ferağ kaydı bulunmamaktadır. Giriş kısmında çalışmanın, Zemahşerî, Beyzâvî ve Ebussuûd tefsirlerinin bir özeti olduğu ifade edilmiştir. Bosnevî ilk sayfada döneminde yaşadığı IV. Murad'ı son derece belîğ/edebî bir üslupla medh etmektedir. Risâlede dirâyet metodu ağırlıklı olmakla birlikte, rivâyet tefsiri unsurlarından da yer yer yararlanılmıştır (Bosnevî: el-Hâdî, vr. 1ab). Çalışma ilk önce، فاتحة

الكتاب kelimesinin açıklamasıyla başlamaktadır. Ardından, Kur'an'ın nüzulü, Fatiha'nın isimleri, manaları, fazileti, besmelenin müstakil bir âyet olup olmadığıyla ilgili tartışmalara yer verilmektedir. Arkasından âyetlerin tefsirine geçilmektedir. Tefsir sadedinde ilk olarak الحمد لله kelimesinin manası,

‘ırabı, okunuşu, hamd kelimesinin müradif ve zıt manaları verildikten sonra (Bosnevî: el-Hâdî, vr. 1b, 2a), Hz. Peygamberden (sav.) nakledilen şükürün başının hamd olduğunu ifade eden hadis zikredilmektedir. Risâlenin sonunda, “âmîn” kelimesine dâir mezhep imamlarının düşüncelerine yer verilmiştir.⁷

f. *Tefsîru kelimetü “Hattâ-حَتَّى”*

Eserin bir nüshası Belgrad Üniversitesi Svetozar Markovic Ktp. 43626 numarada kayıtlıdır (Terziç: s. 133). Tamamı üç varak olan bu risâlede, Tevbe sûresinin 6. âyeti olan “وَإِنْ أَحَدٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ اسْتَجَارَكَ فَأَجِرْهُ حَتَّى يَسْمَعَ” kavli, özellikle de âyette geçen “hattâ-حَتَّى” kelimesi lûgat ve nahiv/i’rap yönünden ele alınmaktadır.

g. *Risâle-i Besmele*

Eser, Konya Yusuf Ağa Ktp. 251/3 numarada kayıtlı mecmuanın üçüncü sırasında ve tamamı 6 varaktır. Güzel talik yazı, orta kalınlıkta bir uç ve siyah mürekkeple yazılmış çalışmanın, kenarları kırmızı çizgiyle çizilmiştir. قال, gibi bazı kelimeler ile cümle sonlarındaki noktalar kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Çalışma 200x120, 150x55mm. ebadında ve 21 satırdır. Marjlar oldukça geniş bırakılmıştır ve kenarlarda kırmızı veya siyah yazı ile bazı açıklamalar bulunmaktadır.

Başı: الحمد لله الذي جل جلاله عن ملاحظة الأنظار وإصابة الأفكار، وعلا كماله مشاهدة الأبصار وإحاطة الأنظار، والصلاة على سيدنا..... وبعد :
فيقول العبد المفتقر إلى التوفيق الإلهي والإمداد النبوي، أحقر خلق الله محمد بن موسى البسنوي، قد جاءني يوما....

Sonu: ويشكل الأمر بقوله تعالى لا يكلف الله نفسا إلا وسعها، فالصواب إخراجها من تحت ما لا يطاق ولا عسر فيه فإنه سبحانه أخبر عما يفعله العبد
باحتيازه، لاحاطة علمه لجميع ما كان وما سيكون على السواء...القول بأنه نصب للدليل في غير محل النزاع.

Ferağ kaydı bulunmamaktadır. Mecmuanın numarasız ilk sayfasında müellifin ismi ve mecmuada bulunan Kehf, Nebe’ ve Besmele risâlelerinin sayfa numaraları kaydedilmiştir. Eserde besmelenin her sûrenin başında âyet olup olmadığı tartışılmıştır (Terziç, s. 133). Bu meyanda müellif Sait b. Cübeyr, Ata, Zührî, İbn Mübârek ve İbn Mesut gibi zatların sözlerinden istifade etmiştir. Bunun yanında, Mâlik, Ebû Hanîfe ve Şâfiî gibi mezhep imamlarının görüşlerine de yer vermektedir. Seyyid Şerîf Cürcânî’nin *Şerhu’l-Mevâkıf* ile *Hâşiye ‘ale’l-Keşşâf*’ından da faydalanmıştır.

1.2.2.2. Diğer Sahalara Âit Eserleri

- Ehâdisü’l-erbaîn* (Nakıçeviç: s. 237; Sadak: VI, 306).
- Hâşiye alâ şerhi’l-câmî alâ kâfiyeti İbni’l-Hâcib* (Sadak: VI, 306).
- Hâşiye alâ şerhi’s-seyyidi’s-Şerîfi’l-Cürcânî alâ Miftâhi’l-ulûm li’s-Sekkâki* (Sadak: VI, 306).
- Şerhu’s-Şemsîyye* (Sadak: VI, 306).
- Ta’lîkâtun ale’l-hâşiyeti li-İ’sâmiddîn* (Hanciş: s. 158).
- Hâşiye alâ şerhi’l-mevâkıf* (Terziç: s. 138).
- Tercümetü’l-cevâhiri’l-mudîe fi’l-ahkâmî’s-sultâniyye* (Hanciş: s. 158; Bilmen: II, 692-693).
- Hâşiye alâ fevâid’i-dıyâiyye* (Hanciş: s. 158).
- Hayâtü’l-hayevân tercümesi* (Hayatı ve eserleri hakkında bkz. İzgi: IX, 152-153).

1.3. İbrâhim b. İsmâil el-Mostârî el-Bosnevî (ö.1137-38/1725)

⁷ İstanbul Üniversitesi Ktp. 563’de bulunan (Fâtiha-Bakara) Bakara sûresinin tefsiriyle ilgili risâleye gelince, talik yazı ile yazılmış 289x159 mm. ebadında ve sayfa kenarları cetvelsizdir. Orta genişlikte, kenarlarında bazı ilave açıklamalar bulunmaktadır. Cümle sonlarındaki noktalarda, bazı âyetlerin altının çizimi ve sayfa kenarlarındaki bazı açıklamalarda kırmızı mürekkep kullanılmıştır. Hattı okunaklıdır.

Başı: الم، جماعة يتبعني بها فهي ونظائرها من فواتح الصور أسماء موضوعاتها الحروف المبسوطة التي هي عناصر الألفاظ.....كتبها بصور

Sonu: Çalışmada ferağ kaydı bulunmamaktadır.

1.3.1. Hayatı

Üçüncü müfessirimizin tam adı İbrâhim b. eş-Şeyh el-Hâc İsmâil b. Sâlih b. Ali Übiyâc'dır. 1678/1089 yılında Bosna-Hersek'in Mostar şehrinde ehl-i ilim bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Doğduğu yere nispetle Mostârî, memleketine nispetle de Bosnevî nispetleriyle anılmaktadır (Terziç: s. 143).

İlk eğitimini babası İsmâil Efendi'den ve dönemin meşhur eğitim kurumu Karagöz Bey Medresesi hocalarından Şeyh Mustafa b. Yusuf b. Murâd Eyyûbîzâde'den (ö.1119/1707) almıştır (Hanciç: s. 30). İbrâhim Mostârî bu medresede, döneminin en gözde öğrencilerindendir. 1119/1707 senesinde aynı medreseye müderris tayin edilmiştir. Arapça ve İslâmî ilimler alanında medresede dersler vermiş, 1138/1725'de doğduğu yer Mostar'da vefat etmiştir (Terziç: s. 143).

1.3.2. Eserleri

İbrâhim Mostârî'nin kendi ifadesine göre altı adet çalışması bulunmaktadır. Bunlardan biri tefsirle ilgili, diğerleri nahiv, âdab ve biyografiyle alakalıdır.

1.3.2.1. Tefsir'e Dâir Olan Eseri

a. *Hâşiye alâ dibâceti tefsiri'l-Beyzâvî*

İbrâhim Mostârî'nin bu eseri, isminden de anlaşılacağı üzere Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl*inin dibâcesine/giriş yazdığı bir hâşiyedir. Eserin Saraybosna Gâzi Hüseyin Bey Ktp. 4006 numarada bir yazması bulunmaktadır. Çalışmanın varak sayısı 20 olup müellif hattıdır. Baştan iki, sondan da bir varak boş bulunmaktadır. Baştan ikinci boş varakta Farsça "Der kütüphâne-i Karagöz Muhammed Bek der Mostar" ifadesi yazılıdır. İlk varakta vakıf yazısı bulunmaktadır. Çalışmanın ilk sayfa 22, diğerleri 19 satırdan müteşekkildir. Çok geniş olmayan kenar boşluklarında çok az ilave açıklamalar mevcuttur. Yine asıl metin üzerine kırmızı bir çizgi çekilerek şerh ile metin birbirinden ayrılmıştır. Eserde, çok rahat okunan nesih yazı, ince bir uç ve siyah mürekkep kullanılmış olup, kenarları cetvelsizdir.

Baş: بسم الله الرحمن الرحيم، نحمدك اللهم يا من نزل الكتاب المبين، وأحكم آياته بحيث لا يتوجه إليه معارض العارضين، فيه شفاء ورحمة للمؤمنين وبيان للناس: وهدى وموطة للمتقين، فسبحان من دل على وحدانيته، يسبح بحمده كل شيء من الفرش إلى العرش المبين..... أما بعد: فيقول العبد الفقير ذوالخلل والخطأ والتقصير إبراهيم ابن الشيخ الحاج إسماعيل المستاري عفي عنهما المولى الغني صنفه القاضي الإمام بعلو القدر بين الأنام ناصر الحق والدين عبد الله بن عمر بن محمد بن علي الشيرازي البيضاوي.

Sonu: اختلف المشايخ في أنه هل يجوز أن يقال يستجاب دعاء الكافر؟ فمنعه الجمهور بقوله تعالى: وما دعاء الكافرين إلا في ضلال، وما روي عن النبي من أن: دعوة المظلوم وإن كان كافراً تستجاب فمحمول على كفران النعمة، وجوزوه بعضهم لقوله تعالى حكاية عن إبليس: رب انظرني فقال الله تعالى: إنك من المنظرين..... والحق يستجاب دعاء الكافر في أمور الدنيا لأن رحمة الله تعالى فيها عامة شاملة للمؤمن والكافر، ولا يستجاب في أمور الآخرة، اللهم يا قاضي الحاجات ويا سميع المناجات ويا مجيب الدعوات اقض حاجاتي وأجب دعواتي واعف عن تقصيراتي واغفر لي ولوالدي وأسألك ولجميع المؤمنين والمؤمنات بحمة فخر الكائنات، آمين بحمة طه ويسين.

Ferağ kaydı bulunmayan eserini İbrâhim Mostârî, Bosna Karagöz Bey Medresesinde tefsir dersleri verdiği dönemde kaleme almıştır. Besmele, hamdele ve salvelenin ardından hutbede müellif, 1124/1712 senesi Aşûra günü eserini dostlara zor gelen kelimeleri şerh etmek üzere yazmaya başladığını bu eserin anlayış ve kemal sahiplerine kendisinden hediye olduğunu, câhil ve rezillerin ise bundan istisnâ olduğunu belirtmektedir.⁸

Eserde şârih, *Kâdi Beyzâvî* tefsirinin dibâcesinde görülen garip lafızları, müşkil yerleri açıklamış, eksik ve izaha muhtaç kelimeleri delillendirmiş, zayıf bulduğu muğlak ifadelerin kapalılığını gidermeye çalışmış, zamirlerin ve cümlelerin atfedildiği yerlere işaret etmiştir. Ekseri müellif, isim tasrih etmeden (Mostârî: vr. 4a, 5a, 6b, 7b, 9b, 11a, 12a, 18a) veya الجامع (Mostârî: vr. 4a, 15b, 17b, 19a) vb. gibi genel ifadelerle nakilde bulunarak düşüncelerini güçlendirmiştir. Zaman zaman fıkıh,

⁸ İbrâhim Mostârî, *Hâşiye alâ dibâceti tefsiri'l-Beyzâvî*, Saraybosna Gâzi Hüseyin Bey Ktp. nr. 4006, vr. 1a.

kelâm, hadis ve tefsir usûlü ile ilgili konulara değinen müellif bu görüşlerini kitap ismi vermeden A'meş, Hâris el-Muhâsibî, İbn Hacer, Hatîb el-Bağdâdî, İsfahânî, Keşşâf, Taftâzânî, İbn Mâlik ve Şeyh Zâde vb. gibi isimlerle teyid etmiştir.

Sonuç kısmında ise, kâfirin duasının kabul olup olmayacağını tartışmıştır. Bu hususu âyet ve hadisler muvacehesinde araştırmış, sonuçta dünya işlerinde kâfirin duasının müstecâp olacağı kanaatinde olduğunu belirtmiştir. Çünkü dünyada Allah'ın (cc.) rahmetinin Müslüman ve kâfirlere şâmil, âhirete müteallik işlerde ise duanın yalnız Müslümanlara özgü olduğu vurgusuyla İbrâhim Mostârî eserini tamamlamaktadır.⁹

1.3.2.2. Diğer Sahalara Âit Eserleri

a. *el-Muhtasar fi'n-nahv*

b. *Şerhu'l-Misbâhi'l-madrâzi fi'n-nahv*

c. *Risâle fi şerhi's-salavâtî'l-letî evredtü alâ tarîki'l-ilğâz (Hallü ligâzi zâviyeti Blagay)*

d. *Menâkıbu'l-fâdli'l-muhakkik Mustafa b. Yûsuf el-Mostârî*

e. *Şerhu'r-Risâleti'l-kemâliyye fi'l-edeb* (Bkz. Terziç: s. 146).

1.4. Atâullah b. Muhammed el-Belgrâdî (ö. ?)

Son müellifimiz hakkında kaynaklardan herhangi bir malumat edinemediğimiz ve sadece kütüphane kayıtlarından tanıdığımız Atâullah b. Muhammed el-Belgrâdî'ye ait iki eser tespit edebildik.¹⁰ Bunlardan biri Beyzâvî tefsirinin bazı âyetlerine, diğeri ise Ebussuûd'un bazı âyetlerine yazdığı talikadır. Kısaca inceleyeceğimiz bu risâlelerin fizik ve muhtevaları şu şekildedir:

1.4.1. Tefsir'e Dâir Olan Eserleri

a. *Talika ale'l-Beyzâvî fi Kavlihi Teâlâ "velem Yeca'lnî Cebbâren Şakıyyâ.."*

Süleymaniye Ktp. Laleli 3653/6 numarada kayıtlı 56a-57a varaklar arasındaki ilk risâle 200x 100, 150x 80 mm. dir. 21 satır olan sayfalar kırmızı cetveli ve dar bırakılan marjlarda çok az ilaveler bulunmaktadır. Rahat okunan ve orta kalınlıkta bir uç ile yazılan talik yazı siyah, cümle sonları, âyet üzerinin çizimi ve belirlenmek istenen bazı kelimelerdeki çizgilerde kırmızı mürekkep kullanılmıştır. İlk yaprakta bismelenin ardından yazarının ismi kırmızı yazı ile محمد أفندي البلغادي هذه الرسالة للعبد الفقير عطاء الله بن محمد أفندي البلغادي ile ibaresiyle belirtilmiştir.

Başı: الحمد لله الذي ولد عيسى صلى الله عليه وسلم بنفخ جبريل وأرسله رسولا وشهد رسالته المصطفى صلى الله عليه وسلم.....وبعد: فيقول الفقير إلى الكبير الهادي عطاء الله البلغادي.....

Sonu: أتممت الكلام بعون الملك العلام متبركا بحمده على الإفضال والإنعام والصلاة على من هو أشرف الأنام وعلى آله الذين ورد في حقهم

سيد الكلام.

Hamd ve selâmın ardından Atâullah Belgrâdî, Beyzâvî'nin Meryem 32. âyette geçen شَكِيًّا-şakıyyen kelimesinin tefsirinde kullandığı عِنْدَ kelimesinin yorumlanmasında bazı âlimlerin zarf, diğerlerinin ise sıfatı müşebbehe ve diğer bazılarının kelimeyi mazi kalıbında okuyarak ihtilaf ettiklerini zikretmektedir. Beyzâvî'nin kullandığı kelimedenden gafil olduklarını, bundan ötürü bildiklerini yazmak üzere bu risâleyi kaleme aldığını belirtmektedir. Atâullah Belgrâdî'ye göre عِنْدَ kelimesi şehîd ve selîm gibi sıfatı müşebbehe olarak okunmalıdır. Ona göre bu şekilde okunmasının vakıya ve zahire daha uygun olduğunu söylemektedir.

⁹ İbrâhim Mostârî, *Hâşiye alâ dîbâceti tefsîri'l-Beyzâvî*, vr. 19b-20a; İbrâhim Mostârî'nin dîbâcesi hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ekrem Gülşen, "İbrâhim Mostârî'nin Envârü't-tenzil Dîbâcesi Hâşiyesi Üzerine", EKEV., sayı 71, s. 83-106.

¹⁰ Bosna'ya komşu olmasından ötürü, çalışmaya ilave edilmiştir.

Müellif bu düşüncesini, Muğnî şârihi Demâmîti, mahşiler Sa'dî Efendi ve Sinan Efendi, İbn Kemal ve dilci Sekkâki'nin görüşleriyle kuvvetlendirmektedir.¹¹

b. Talika ale'l-Beyzâvî fî Kavlihi Teâlâ "ve Ma A'celeke an Kavmike ya Musâ.."

İkinci talika ise aynı mecmuanın 57b-58b yaprakları arasındadır ve yukarıda Beyzâvî'ye yapılan talika ile aynı vasıflara hâizdir. Yalnız müellifin ismi kırmızı kalemle kenarda الله هذا أيضا من محرات عبد الفقير عطاء الله قال الفقير إلى الله الملك القدير عطاء الله بن محمد البلغادي، المفهوم من كلام البيضاوي.....

Başı: قوله تعالى وما أعجلك عن قومك يا موسى، سؤال عن سبب العجلة يتضمن انكارها،....ولذلك أجاب موسى عن الأمرين وقدم جواب الإنكار لأنه أهم، قال الفقير إلى الله الملك القدير عطاء الله بن محمد البلغادي، المفهوم من كلام البيضاوي.....

Sonu: ما لاح في طبعي وخاطري في هذا المقام بعون الله الملك العلام والحمد لله تعالى الأفضال والأنعام ثم اتممت الكلام بتوفيق السلام.

Atâullah Efendi yine kısa hamd ve selâmın ardından, Beyzâvî'nin Tâhâ sûresi 83. âyetin tefsirindeki yorumunu hatalı bularak, bu talikasını kaleme almıştır. Sözü edilen yorumda Beyzâvî, Musâ'nın (as.) aceleyi inkâr ettiği, bu inkârın onun için bir nakisa olduğu ve yanında bulunanların seçilmişler (yetmiş kişi) olduğunu söylemektedir.

Atâullah Efendiye göre Musâ'nın (as.) huzura acele gelmesinde, Beyzâvî'nin inkârının yerinde/vecih olmadığını, çünkü onun "Rabbim razı olasin diye ben huzuruna gelmek için acele ettim." sözüyle bu tehirin sebebini belirttiğini beyan etmektedir. Beraberindekilerin ise Harun'ın (as.) başında bulunduğu İsrailoğulları olduğunu, "Senden sonra Biz kavmini fitneye düşürdük, sonra Samîrî de onları sapıttı." kavlinin de buna işaret ettiğini zikretmektedir. Bir sayfalık çalışmada Atâullah Efendi, düşüncelerine kaynak göstermemiştir (Belgrâdi: vr. 57b-58b).

c. Talika ale'l-Beyzâvî fî Kavlihi Teâlâ "Yudâfu Aleyhim bi Ke'sin min Ma'în.."

Aynı mecmuada bulunan üçüncü talika ise 58b varakta bulunmaktadır ve tamamı 12 satırdan ibarettir. Müellifin ismi, Beyzâvî'ye yazılan bir talika olduğu kırmızı kalemle bidâyette verilmiştir.

Başı: قوله تعالى في سورة الصافات: يطاف عليهم بكأس من معين، من شراب معين أو نحر معين.....

Sonu: ولا يسكر شارها ولا يكون غولا فيها لشارها ولا يكون محرمة مثل مياه الدنيا في كونه مباحا ومبذولا وغير محرم، عطاء الله البلغادي.

Saffât sûresi 45. âyetin zikriyle başlayan risâlede Atâullah Efendi, âyetin yorumuyla ilgili Beyzâvî'ye ilavelerde bulunmaktadır. Atâullah Efendi talikasında su ile cennet içecekleri arasında mukayeselerde bulunmuştur. Ona göre her içekte su bulunmakta ve ona ihtiyaç duyulmasından cennet içecekleri de su gibi bol, akıcı ve dünya şarapları gibi de satışa sunulmaz. Üstelik cennet içeceklerinin içilmesinde bir yasaklama yoktur, insana sarhoşluk vermez ve zararının da olmadığını söylemektedir (Belgrâdi: vr. 58b).

d. Talika ale's-Sa'dî fî Kavlihi Teâlâ "İleyhi Edu' ve İleyhi Meâb.."

Aynı mecmuada bulunan dördüncü talika ise 58b-59a varaklardadır. Yazmanın ölçüleri önceki talikalarla aynı olduğundan tekrar zikredilmemiştir. Çalışmada müellifin ismi, Sa'dî'ye yazılan bir talika olduğu kırmızı kalemle kenarda kaydedilmiştir.

Başı: قوله تعالى في سورة الرعد: إليه أدعو وإليه متاب، قال البيضاوي في تفسيره مرجعي ومرجعكم، وقال الفاضل السعدي في حاشيته.....

Sonu: هذا ما لاح في طبعي في هذا المقام بعناية الملك العليم العلام والحمد لله على الأنعام.

Atâullah Efendi, Ra'd sûresi 36. âyetle ilgili yorumunda, Beyzâvî mahşilerinden Sa'dî Efendi'nin bu âyetin son kelimesi olan "metâb-متاب" kavlinin, haberin takdimi ile tahsis edildiğini söyler. Buna mukabil bazı âlimlerin bu ifadeyi doğru bulmadıklarını, çünkü متاب kavlinin tenvinle okunmasının ne yedi, ne on ve ne de şaz okuyuşlar arasında yeri bulunmadığını belirtmektedir.

¹¹ Atâullah b. Muhammed, el-Belgrâdi, *Talika ale'l-Beyzâvî*, Süleymaniye Ktp. Laleli, nr. 3653/6, vr. 57b-58b.

Her ne kadar bu kıraat şekli hiçbir imamdan nakl olunmasa da Zemahşerî ve Beyzâvî'nin kıraatleri - mahşî Sinan Efendi'nin de belirttiği gibi- icthâdî olarak gördüklerini zikretmektedir (Belgrâdî: vr. 58b-59a).

e. Talika ale'l-Beyzâvî fî Kavlihi Teâlâ “ve Mallâhü yurîdû zulmen li'l-İbâd..”

Beşinci eser, zikri geçen mecmuanın 59a varagında yer almaktadır. İç tasvip itibariyle de önceki risâlelerin karakterine haizdir.

Başı: قوله تعالى: و ما الله يريد ظلما للعباد، فلا يعاقبهم بغير ذنب ولا يخلي الظالم منهم بغير انتقام.....

Sonu: فلا إشكال أيضا هذا ما سنع بالنظر القاصر والعقل الفاتر، والحمد لله رب العالمين.

Atâullah Efendi, Mü'min sûresi 31. âyetinde, Beyzâvî'nin yaptığı yorumu hatalı bulmaktadır. Evvela, Beyzâvî'nin “ولا يخلي الظالم منهم بغير انتقام” ifadesinin, Ehl-i Sünnet'in “Allah (cc.) dilediğini affeder” sözüne zahiren aykırı olduğunu söyler. Ona göre buradaki zulüm, mazlumdaki helallik alınmadan -tövbe edilse bile- başkasına yapılan zulümdür veya bundan maksadın kâfirler olduğunu söyler. Atâullah Efendi çalışmasında, kaynak olarak Ali Efendi'nin¹² hâşiyesinden yararlanmıştır (Belgrâdî: vr. 59a).

f. Talika ala kavlihi “ve Ennellâhe Leyse bi Zallâmin Lilâbîd..”

Aynı mecmuada bulunan altıncı talika ise 59b-60a varaklardadır. Müellifin ismi çalışmanın son satırında yer almaktadır. Fiziki tavsifi ise öncekilerle aynıdır.

Başı: قوله تعالى: و أن الله ليس بظلام للعبيد، معناه لوعذبهم يعني أن تعذيبهم بسبب أفعالهم لكونه تعالى.....

Sonu: كان الغيب عنده كالشهادة وكان مساويا هذا ما سنع للخاطر القاصر، والحمد لله رب العالمين، لحرره الفقير عطاء الله.

Müellif bu talikasında, Âl-i İmrân sûresi 182. âyetin kısa bir yorumunun arkasından, Allah'ın (cc.) zulmedici olmadığını, zulmün insanların yaptıklarının karşılığı veya işledikleri suçların bedeli olduğunu söyler. Yine risâlede zulüm kelimesinin, teksir vezninde kullanıldığına da değinen Atâullah Efendi, ifadelerine derinlik kazandırmak için Ebussuûd ve Ebû Bekir er-Râzî'den yararlanmıştır (Belgrâdî: vr. 59b-60a).

g. Talika ale'l-Beyzâvî fî Kavlihi Teâlâ “ve Hüvellezî Yetevaffâküm Billeyl..”

Atâullah Efendi'nin yedinci çalışması ise 60b-63a varaklar arasındadır. Ölçüleri ve vasfı önceki risâlelerle birebir aynı olduğundan tekrar edilmemiştir.

Başı: حامدا لمن رشح قلوب العلماء بأنوار التنزيل ترسيخا وصحح أفهامهم بأفهام أسرار التأويل تصحيحا، ومصليا على من جدد الشريعة تجديدا، أما بعد: فقد طالعت قول المحشي الفاضل سنان أفندي رحمه الله على البيضاوي.....

Sonu: أتممت التحرير بعون الملك القدير متبركا بحمده الحظير وعلى رسله بالصلوات الكثيرة، أنا الفقير عطاء الله كثير التقصير إلى الله الكبير، اللهم اعف عنا الجرم الحقيق والكثير بحمة أنبيائك الكبير و بحمة أوليائك الكثير عليهم صلواتك الكبير.

Atâullah Efendi, Enâm sûresi 60. âyetin yorumunda Beyzâvî'nin “ثم يبعثكم، يوظفكم أطلق البعث ترشيحا للتوفي” ifadesindeki “ترشيحا” kavlinde ve âyetinde, belagat terimi istiârenin olup olmadığını tartışmıştır. Çalışmada belagat alanında maharet sahibi birtakım âlimlerden yaralandığı anlaşılan yazar, görebildiğimiz kadarıyla Keşşâf, Mahşî Sinan Efendi, Ebû'l-Kasım el-Leysî, Teftâzânî, Şerif Cürcânî ve İ'zameddin Efendi gibi isimlerden istifade etmiştir (Belgrâdî: vr. 60b-63a).

h. Talika ale'l-Beyzâvî fî Kavlihi Teâlâ “yevme ye'ti badu âyati Rabbik..”

Sevizinci risâle ise 64b-66a yapraklardadır ve müellifin diğer risâleleriyle aynı ebat ve vasıflardadır.

Başı: بسم من كل الأمور بيده لاحول ولا قوة إلا به سبحانه من ينفع نظمه، الشريف عباده الراسخين.....

Sonu: وهو المذهب الأفضل والمناسب بهذا المجل، كما لا يخفى على الأكمل، والله أعلم بالصواب وإليه المرجع والمآب.

¹² Ali Efendi, *Hâşiyeye Alâ Tefsiri'l-Beyzâvî*, Süleymaniye Ktp. Veliyüddin Efendi nr. 81.

Atâullah Efendi risâlede, Enam sûresi 158. “لَا يَنْفَعُ نَفْسًا إِيْمَانُهَا هَلْ تَكُنْ أَمَتْ مِنْ قَبْلِ...” âyetini, kelâmî yönden ele almaktadır. Çalışmada imânı, imân edip gereğini yapmayanlar, zahiren imânlı gözükp kalben inanmayanlar, samimi olarak imân edenler şeklinde üç kısma ayıran müellif, Beyzâvî ve İbn Kemal gibi âlimlerin eserlerinden istifade ile çalışmasını tamamlamaktadır. (Belgrâdî: vr. 64b-66a).

i. Talika ala Ebissuûd fî Kavlihi Teâlâ “İshâka ve Ya’kûb..”

Müellifin dokuzuncu risâlesi 66b-67a varaklardadır. Öçüleri ve vasıfları mecmuanın önceki risâleleriyle uyumludur.

Başı: قال مولانا العلامة أبو السعود عليه رحمة ربه الودود في تفسير قول الله العليم العلام: وإسحاق ويعقوب.....

Sonu: فعلى هذا يكون من باب الإضمار على شريطة التفسير المصطلح ثم حذف الضمير..... فصار التركيب ونوحا هدينا... في هذا المقام بعون الله الملك العلام والحمد لله رب الأنعام.

Atâullah Efendi’nin bu çalışması, Enam sûresi 84. âyetin nahvî yorumudur. Müellif âyetin tefsirinde Ebussuûd’un “نوحا” kelimesinin tefsirinde kullandığı “منصوب بضمير يفسره” ifadesinin hatalı olduğunu söylemektedir. Doğrusunun i’câz veya lafızların uyumu için “نوحًا” lafzının amilinin hazfedilmiş olması gerektiğini söylemektedir. Yazar, ekseriyetle İbn Hişâm’ın *el-Muğnî*’si ile İsmâüddîn Efendi’nin *el-Fevâid*’inden daha ziyâde âyetin i’rap yönü ile alakalı olarak istifade etmiştir. Ebû Hayyân’dan naklettiği İshak-Yakup ve Nûh’ın (as.) arasındaki hidâyet farkının aktarıldığı nükte ile de risâle tamamlanmaktadır (Belgrâdî: vr. 66b-67a).

j. Talika ale’l-Beyzâvî fî Kavlihi Teâlâ “Yevme Ye’tî Badu Âyâtî Rabbik..”

Onuncu ve son risâle 67b-69a yapraklardadır. Eser, yazarın zikri geçen mecmuadaki öteki risâleleriyle aynı vasıf ve ebattadır.

Başı: في آخر سورة الأنعام: يوم يأتي بعض آيات ربك، ذكر البيضاوي في تفسيره أن قوله تعالى لم يكن... أو كسبت... عطف..

Sonu: كما كان يترتب الأثر على الإيمان قبل هذا فتأمل حتى لا يوهم أن هذا الأثر عبارة عن العمل والله أعلم بالصواب.

Yukarıda zikredilen çalışma Enam sûresi 158. âyetin tefsiri hakkında Beyzâvî’ye yapılan kelâmî bir talikadır. Müellifin ifadesine göre Beyzâvî’nin, âyetin tefsirinde iki farklı imân ve yerini zikretmesinin bir dayanağı olmadığını, imân-ı sâbıkın hayır kesp etmemesi, hâdis imânın geçmişte hayırda mukaddem/yoksun olmadığından faydasız olduğunu, bundan ötürü nâfi imânın menşesinde kesb ve hayrın mutlak lüzûmu, Ehl-i Sünnet kelimcilerinin yorumları doğrultusunda izaha çalışılmıştır (Belgrâdî: vr. 67b-69a).

SONUÇ

Çalışmada da görüldüğü üzere Osmanlı müfessirleri gibi Bosna-Hersek kökenli müfessirler de Osmanlı medreselerinde okutulan *Keşşâfa*, *Envâru’t-tenzile* ve *Ebussûda* hâşiye ve talik yazma geleneğini devam ettirmişlerdir. Çoğu müderris olan bu müfessirlerin bu hakîm gelenekten etkilenmelerinin iki sebebi bulunmaktadır:

Osmanlı medreselerinin iki kaynağından biri kabul edilen *el-Keşşâfa* gelince, dirâyet metodu üzerine yazılan ve nahvi, sarfi, fesâhat ve belağatla ilgili i’câz vecihlerini, kıraat yorumlarını tefsirinde ifade etmesi, Bosna medreselerinin de içinde bulunduğu Osmanlı eğitim müesseselerinde bu tefsirin uzun süre okutulmasında etkili olmuştur.

Diğer kaynak Beyzâvî’nin *Envâru’t-tenzîl*’ine gelince, İslâm dünyasında ve özellikle Osmanlı müfessirleri bu esere ve hâşiyelerine dört yüzden fazla şerh, hâşiye, talika ve hâşiyetü’l-hâşiye türü çalışmalar kaleme almışlardır.¹³ Kullandığı dilin mükemmel oluşu, medreselerde bu tefsirin seçilmesinin en büyük amillerindendir.

¹³ Muhammed el-Habeşi, *Câmiu’ş-şurûh ve’l-havâşî*, Abudabi 2004, III, 1454-1468.

“Yazarın metne eklemek istediği ilave yorumlar” şekline formüle edilen hâşiye geleneğine, çalışmada da görüldüğü üzere Bosnalı müfessirler de dâhil olmuşlardır. Bu meyanda Bosnalı müfessirler tefsir hâşiyelerinden; sûre, âyet, dîbâce ve hâşiyetü’l-hâşiye türü eserler kaleme almışlardır. Bunlardan ilki Abdülkerim Efendi’nin *Hâşiye alâ hâşiyeti’s-seyyid ale’l-Keşşâf* isimli çalışmasını Keşşaf’a değil de, Cürcânî’nin ona yazdığı bir hâşiye üzerine yazması az olan telif türlerindenidir.

Allâmek lakaplı Muhammed b. Musa Bosnevî ise hâşiye literatürünün önemli bir kısmını ihtiva eden sûre hâşiyeleri yazmıştır. Bunlar Beyzâvî’nin; Fatiha, Bakara, Âl-i İmrân, Nisâ, Mâide, Enâm, A’râf, Kehf ve Nebe sûrelerini kapsamaktadır. Yine Feth sûresi tefsiri, Besmele risâlesi, Hatta kelimesi ile ilgili risâle, *el-Hâdî* adıyla bilinen Fâtiha sûresi ve Bakara sûresinin 73. âyetine kadar derleme bir tefsiri bulunmaktadır.

Diğer bir çalışma Karagöz Bey medresesi hocalarından İbrâhim b. İsmail el-Mostârî’ye aittir. İbrâhim Mostârî, alanında az olan bir çalışmayı; Beyzâvî’nin dîbâce kısmının hâşiyesini yapmıştır. Dil ağırlıklı bir çalışmadır.

Âtaullah Efendi ise tefsir hâşiyelerinin çok az bir kısmını ihtiva eden Beyzâvî ve Ebussuûd üzerine âyet hâşiyeleri yazmıştır. Bu hâşiyelerden biri Beyzâvî mahşilerinden Sa’dî Efendi’nin hâşiyesi üzerinedir. Bu çalışmalarda müellif, zaman zaman yazara bazı eleştirilerde bulunmuş, bazen de mevcut bilgilerine yeni ilaveler yapmıştır.

Son söz olarak bulabildiğimiz kadarıyla Bosnalı müfessirler, Beyzâvî’nin *Envârü’t-tenzîl*’ine, Zemahşerî’nin *Keşşâf*’ına ve Ebussuûd’un *İrşâd*’ına şerh, hâşiye ve talik türü çalışmalar yapmışlardır. Bu da bize genelde hâşiye geleneğinin bu tefsirler üzerin yapıldığını göstermektedir.

KAYNAKLAR

- Ali Efendi, *Hâşiye Alâ Tefsiri’l-Beyzâvî*, Süleymaniye Ktp. Veliyüddin Efendi nr. 81.
- Altıntaş, Ramazan (2010), “Şîrvânî Sadreddinzâde”, *DİA*, İstanbul.
- Bilmen, Ö. Nasûhi (1973), *Büyük Tefsir Tarihi*, İstanbul.
- Çelebî, Kâtip (1943), *Keşfü’z-Zunûn*, İstanbul 1943.
- Demirci, Muhsin (2009), *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, İFAV. Yay. (2. baskı) İstanbul.
- el-Belgrâdî, Atâullah b. Muhammed, *Ta’lîka ale’l-Beyzâvî*, Süleymaniye Ktp. Laleli, nr. 3653/6.
- el-Bosnevî, Muhammed b. Mûsâ es-Serâî (Allâmek), *Feth Sûresi Tefsiri*, Süleymaniye Ktp. İbrahim Efendi nr. 137.
- el-Bosnevî, Muhammed b. Mûsâ es-Serâî (Allâmek), *Risâle-i Besmele*, Konya Yusuf Ağa Ktp. nr. 251/3.
- el-Bosnevî, Muhammed b. Mûsâ es-Serâî (Allâmek), *Tefsîru Sûreti’l-Fâtiha (el-Hâdî) ve’l-Bakara*, İstanbul Üniversitesi Ktp. nr. 563.
- el-Bosnevî, Muhammed b. Mûsâ es-Serâî (Allâmek), *Tefsîru Sûreti’l-Fâtiha (el-Hâdî) ve’l-Bakara*, Süleymaniye Ktp. Bağdatlı Vehbi Efendi nr. 2096/1.
- el-Bosnevî, Muhammed b. Mûsâ es-Serâî (Allâmek), *Tefsîru Sûreti’l-Feth*, Süleymaniye Ktp. Şehit Ali Paşa, nr. 2741/6.
- el-Bosnevî, Muhammed b. Mûsâ es-Serâî (Allâmek), *Hâşiye alâ Envârî’t-tenzîl ve esrârî’t-te’vîl*, Süleymaniye Ktp. Damat İbrahim Paşa, nr. 217.
- el-Habeşî, Muhammed (2004), *Câmiu’s-şurûh ve’l-havâşî*, Abudabi.
- el-Mostârî, İbrâhim b. İsmâil el-Bosnevî, *Hâşiye alâ dîbâceti tefsîr’l-Beyzâvî*, Saraybosna Gâzî Hüseyin Bey Ktp. nr. 4006.

- el-Muhibbî, Muhammed Emîn b. Fadlullah, *Hulâsatü'l-eser fî a'yânî'l-karnî'l-hâdî aşar*, Mektebetü Hayyâd, Beyrut ts.
- Eyice, Semavi (1996), "Gâzî Hüsrev Bey Külliyesi", *DİA*, İstanbul.
- Güler, Remziye Derya (2004), *Bosna-Hersek, Gâzî Hüsrev Bey ve Külliyesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), SAÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Hadzimuliç, Mustafa (1935), "Gâzî Husrevbeg ı Gâzî Ali Paşa", Glasnik, Sarajevo.
- Hanciş, Mehmed (1992), *el-Cevherü'l-esnâ fî terâcimi u'lemâi ve şua'râi Busna*, (tah. Abdülfettah Muhammed el-Hulv), 1. Baskı, Hecer li't-tıbâ' ve'n-neşr, Kahire.
- İpşirli, Mehmet (2005), "Molla Abdülkrım Efendi", *DİA*, İstanbul.
- İsmail Paşa (1955), *Hediyyetü'l-ârifîn: Esmâü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut.
- İzgi, Cevat (1994), "Demîrî", *DİA*, İstanbul.
- Karçiç, Fikret (1996), "Gâzî Hüsrev Bey Ktp.", *DİA*, İstanbul.
- Külekçi, Numan (1985), *Ganizâde Mehmed Nâdirî-Hayati, Edebi Kişiliği, Eserleri, Divanı ve Şehnâme'sinin Tenkitli Metni* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), AÜFEF. Erzurum.
- Mehmet İbrahim (1993), "Gâzî Hüsrev Bey ve Bosna-Hersek'teki Son Durum", X. Vakıflar Haftası Kitabı, *Vgm. Yay.* Ankara.
- Nakiçeviç, Ömer (1982), *Rukopisna Dejela Bih Pisaca Na Orjentalnim jezicima Koji Se Čuvaju u Biblioteci Sulejmaniji u Istanbulu*, Anah, Sarajevo.
- Okiç, M. Tayyip (1968), "Gâzî Hüsrev Bey ve Onun Saraybosna'daki Camiine Bir Minare Daha İlave Edilmesine Dâir Bir Vesika", *Necati Lugar Armağanı*, Ankara.
- Okiç, M. Tayyip (1996), "Gâzî Hüsrev Bey", *DİA*, İstanbul.
- Sadak, Bekir (1992), "Bosnevî", *DİA*, İstanbul.
- Süreyya, Mehmed, *Sicilli Osmânî*, İstanbul ts.
- Bursalı, Mehmed Tahir (1914), *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul.
- Terziç, İzzet (2003), *el-İ'nâye bi'l-Kur'âni'l-Kerîm fî'l-Busna*, el-Cemiyetü'l-İslâmiyye fî'l-Busna ve'l-Hersek, 1. Baskı, Mostar.
- Uzun, Mustafa (1996), "Ganizâde Mehmet Nadirî", *DİA*, İstanbul.